

УДК 342.81

DOI: 13.10.26565/2075-1834-2020-29-13

**КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД,
ПЕРШИЙ ПРОТОКОЛ ДО КОНВЕНЦІЇ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛА ВИБОРЧОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Зубенко Г. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4,
e-mail: zubenkoa@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

АНОТАЦІЯ: статтю присвячено дослідженню таких джерел виборчого права України, як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Протокол перший до Конвенції та практика Європейського суду з прав людини. Розглянуто правову природу цих міжнародних джерел виборчого права України. Акцентовано увагу на особливостях формулювання права на вільні вибори в статті 3 Першого протоколу до Конвенції. Розкрито особливості застосування Європейським судом з прав людини вищезазначеної статті.

Наголошено на важливій ролі практики Європейського суду з прав людини як джерела виборчого права в Україні. Це твердження обґрунтовано тим, що норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї мають здебільш загальний та абстрактний характер, тлумачаться й наповнюються реальним змістом в рішеннях Європейського суду з прав людини, що за своєю природою мають прецедентний характер. Проаналізовано низку правових позицій Європейського суду з прав людини щодо обов'язку держави організувати і проводити демократичні вибори, закріплених в конкретних рішеннях цієї міжнародної судової установи. В статті знайшли висвітлення такі правові позиції, як: можливість обмеження виборчих прав громадян за умови, якщо такі умови не перешкоджають вільному вираженню думки народу щодо виборів законодавчого органу; оцінювання виборчого законодавства у світлі політичного розвитку країни з урахуванням національних особливостей; широка свобода розсуду держави у виборі виборчої системи, якою буде забезпечуватися вільне вираження думки народу та ін.

Наголошено на наявності низки невирішених проблем щодо застосування практики Європейського суду з прав людини в судовій та адміністративній практиці в Україні, однією з яких є можливе існування колізії між практикою Суду і нормами законодавства України. Запропоновано вирішити цю колізію на законодавчому рівні. У висновках акцентовано увагу на особливостях правової природи цих джерел виборчого права України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: джерела виборчого права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, практика Європейського суду з прав людини, право на вільні вибори.

**КОНВЕНЦИЯ О ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ОСНОВНЫХ СВОБОД,
ПЕРВЫЙ ПРОТОКОЛ КОНВЕНЦИИ И ПРАКТИКА ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА
ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА КАК ИСТОЧНИКИ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА
УКРАИНЫ**

Зубенко А. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры конституционного
и муниципального права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: zubenkoa@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

АННОТАЦИЯ: статья посвящена исследованию таких источников избирательного права Украины, как Конвенция о защите прав человека и основоположных свобод, Протокол первый к Конвенции и практика Европейского суда по правам человека. Рассмотрена правовая природа данных международных источников избирательного права Украины.

Указано на важную роль практики Европейского суда по правам человека как источника избирательного права в Украине. Проанализировано ряд правовых позиций Европейского суда по правам человека относительно обязанности государства организовывать и проводить демократические выборы.

Отмечено наличие ряда нерешенных проблем в сфере применения практики Европейского суда по правам человека в Украине, одной из которых является возможное существование коллизии между практикой Суда и нормами законодательства Украины. Предложено решить эту коллизию на законодательном уровне. В выводах акцентировано внимание на особенностях правовой природы данных источников избирательного права Украины.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: источники избирательного права, Конвенция о защите прав человека и основоположных свобод, практика Европейского суда по правам человека, право на свободные выборы.

**CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS
AND FUNDAMENTAL FREEDOMS, PROTOCOL TO THE CONVENTION
AND THE CASE-LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
AS A SOURCES OF SUFFRAGE IN UKRAINE**

Hanna Zubenko,

candidate of Legal Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor of Constitutional
and Municipal Law
Department Faculty of Law
Kharkiv National Karazin University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: zubenkoa@ukr.net
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

ANNOTATION: the article is devoted to the study of such sources of electoral law in Ukraine as the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the first Protocol to the Convention and the case-law of the European Court of Human Rights. The legal nature of these international sources of suffrage in Ukraine is considered. Attention is drawn to the peculiarities of the wording of the right to free election in Article 3 the first Protocol to the Convention. The peculiarities of the application of the above article by the European Court of Human Rights are disclosed.

The importance the case-law of the European Court of Human Rights as a source of suffrage in Ukraine is emphasized. This assertion is justified by the fact that the rules of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its Protocols are of a general and abstract nature and are interpreted and filled with real meaning in judgments of the European Court of Human Rights, which are of precedent nature. A number of legal positions of the European Court of Human Rights concerning the obligation of the state to organize and hold democratic elections, enshrined in the specific decisions of this international judicial institution, have been analyzed. In the article were covered such legal positions as: the possibility of limiting the suffrage of citizens, provided that such conditions do not interfere with the free expression of the people's opinion on the election of the legislative body; evaluation of the electoral legislation in the light of the political development of the country, taking into account national characteristics; wide discretion of the state in the choice of the electoral system, which will ensure the free expression of the opinion of the people, etc.

There are a number of unresolved issues regarding the application of the case-law of the European Court of Human Rights in judicial and administrative practice in Ukraine, one of which is the possible conflict between the case-law of the Court and the rules of Ukrainian law. It is proposed to resolve this conflict at the legislative level. The conclusions focus on the peculiarities of the legal nature of these sources of suffrage in Ukraine.

KEY WORDS: sources of suffrage, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, case-law of the European Court of Human Rights, right to free elections.

Актуальність. Формування сучасного законодавства України в сфері організації і проведення виборів відбувається під впливом міжнародних виборчих стандартів, які встановлюються міжнародно-правовими актами та є одним з тих політико-правових факторів, що визначають демократичну спрямованість виборчого законодавства.

Огляд праць із зазначеної проблематики. В вітчизняній юридичній літературі тематиці джерел виборчого права взагалі та окремих джерел виборчого права зокрема, завжди приділялась значна увага. Зокрема, цьому питанню присвячені наукові праці таких вітчизняних науковців, як М. Баймуратов, Л. Гудзь, Ю. Ключківський, О. Марцеляк, С. Марцеляк, С. Серьогіна, Т. Штешенко та інші. Проте деякі аспекти цього питання недостатньо розкриті й потребують більш детального дослідження. Враховуючи вищезазначене, метою даної статті є аналіз Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Першого протоколу до Конвенції та практики Європейського суду з прав людини як джерел виборчого права.

Виклад матеріалу. Ключову роль серед джерел виборчого права України відіграють міжнародні договори, що містять міжнародні виборчі стандарти. Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [4]. Повною мірою це стосується й міжнародних договорів в сфері виборчого права як універсального, так і регіонального характеру. Зокрема, серед таких договорів можна згадати Загальну декларацію прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенцію про політичні права жінок 1952 р., Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Європейську хартію місцевого самоврядування 1985 р., Конвенцію про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав від 2002 р. та ін.

Особливу роль серед міжнародних договорів регіонального характеру як джерел виборчого права відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Перший протокол до Конвенції від 20 березня 1952 р. Стаття 3 Першого протоколу передбачає право на вільні вибори. Відповідно до цієї статті: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу» [8]. Норми самої конвенції передбачають можливість захисту права на вільні вибори однією з найефективніших міжнародних судових установ – Європейським судом з прав людини. Таким чином, норми вищезазначених міжнародних договорів мають як матеріальний, так і процесуальний характер. Матеріальними є норми, які закріплюють зміст цього права, процесуальні – встановлюють механізм його захисту.

Слід зазначити, що за своїм формулюванням стаття 3 Першого протоколу дещо відрізняється від статей, які закріплюють інші права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Адже маючи назву «Право на вільні вибори», сама стаття фактично закріплює обов'язок держави забезпечувати реалізацію цього права. Деякі науковці з цього приводу зазначають, що вищезазначена норма не стільки встановлює саме право, скільки позитивний обов'язок держави забезпечувати це право – законодавчо і практично на національному рівні [1, с. 28]. Але в цьому питанні ми погоджуємось з тими науковцями, які вважають, що специфіка формулювання права на вільні вибори в ст. 3 Першого протоколу до Конвенції шляхом закріплення обов'язку держави організувати і проводити вибори пов'язана з тим, що громадяни держави за всього бажання не в змозі організувати і провести вибори – це обов'язок держави. Багато ж інших прав і свобод вони можуть реалізувати самостійно, без посередництва держави [3, с. 83].

Стаття 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод має певні особливості застосування. Зокрема:

- її положення стосуються виборів законодавчого органу. Хоча практикою суду неодноразово було підтверджено, що застосоване в протоколі формулювання «законодавчий орган» не зводиться лише до національного парламенту і може залежати від конституційного устрою відповідної держави (наприклад, вибори до Європейського парламенту чи парламентів суб'єктів федерації держав з федеративною формою державного устрою);

- захисту підлягають такі принципи виборчого права, як принцип вільних виборів, розумної періодичності виборів, таємного голосування та вільного вираження думок під час виборів. Ці принципи стосуються як активного, так і пасивного виборчого права;

- право на вільні вибори не є абсолютним і законодавство держав-учасниць конвенції може передбачати його обмеження з урахуванням двох основних критеріїв: чи мало місце свавілля або відсутність пропорційності, і чи вплинуло обмеження на вільне вираження думки народу. В цій ситуації

Європейський суд з прав людини має переконатися, що існуючі в конкретній державі умови не обмежують зазначених прав до тієї міри, яка підриває саму їхню суть та позбавляє їх дієвості;

- алгоритм розгляду справ щодо права на вільні вибори полягає в наступному: а) сутність права, б) чи є це вибори виборами законодавчого органу, в) дотримання вимог щодо виборів – чи є вони вільними, чи дотримано принцип таємності голосування тощо, г) чи мало місце обмеження (втручання); г) чи було таке обмеження (втручання) передбачене законом і чи має воно легітимну мету, д) чи є втручання пропорційним.

Важливу роль як джерело міжнародного права відіграє й практика Європейського суду з прав людини. Це пов'язано з тим, що норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї мають здебільш загальний та абстрактний характер. Вони тлумачаться та наповнюються реальним змістом у значному масиві рішень Європейського суду з прав людини, що за своєю природою мають прецедентний характер. Згадаємо, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» під практикою Суду слід розуміти практику Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини [6].

В своїх рішеннях, що складають відповідну практику Європейського суду з прав людини, ця міжнародна інституція неодноразово вирішувала питання, пов'язані з порушенням права на вільні вибори і виходячи з них приймала рішення на користь тієї чи іншої сторони у конкретній справі. Найчастіше правові позиції Європейського суду з прав людини стосуються основних принципів демократичних парламентських виборів. Однак, будучи сформульованими у процесі розгляду конкретних справ, вони мають суттєве значення належного регулювання виборчих правовідносин в усіх державах-учасниках Конвенції, тому числі й Україні. В цьому питанні маємо погодитись з висновком Ю.Б. Ключковського, який зазначає: «ці рішення містять принципові доктринальні положення, що істотно впливають на тлумачення багатьох норм як міжнародних документів, так і національного законодавства, зокрема, уточнюють загальноприйнятий зміст правових вимог принципів виборчого права» [2, с. 714]. Крім того, деякі з правових позицій Європейського суду з прав людини стосуються окремих питань виборчого процесу, виборчих систем тощо.

Наведемо приклади таких позицій в конкретних рішеннях Європейського суду з прав людини:

- виборчі права можуть підлягати обмеженням встановлених державою, за умови, якщо такі умови не перешкоджають вільному вираженню думки народу щодо виборів законодавчого органу (справи «Матьє Моен і Клерфе проти Бельгії», «Лабіта проти Італії»);

- виборче законодавство має оцінюватися у світлі політичного розвитку країни з урахуванням національних особливостей (справа «Суховецький проти України»);

- вибори повинні проводитися з розумним інтервалом. Питання про те, чи проводяться вибори з розумною періодичністю, має визначатися відповідно до мети парламентських виборів, яка полягає у забезпеченні того, щоб значні зміни в домінуючій громадській думці були відображені в думках парламентарів як представників народу (справа «Тімке проти Німеччини»);

- держави мають широкую свободу розсуду при організації виборів, зокрема перегляд меж виборчих округів, у результаті чого з'являються виборчі округи з нерівною кількістю населення, не є порушенням права на вільні вибори, якщо вільний вибір громадян було відображено належним чином (справа «Бомпард проти Франції»);

- вибір виборчої системи, якою буде забезпечуватися вільне вираження думки народу (на основі системи пропорційного представництва, мажоритарної системи чи інших систем) це питання, в якому держава користується широкою свободою розсуду (справа «Маттеус проти Сполученого Королівства»);

- визнання дискримінацією виключення із списків виборців за територіальною ознакою місця проживання чи за ознакою належності до меншини (справи «Метьюз проти Сполученого Королівства» та «Азіз проти Кіпру»);

- обмеження виборчих прав ув'язнених осіб (справа «Герст проти Сполученого Королівства»);

- обмеження пасивного виборчого права для деяких категорій осіб, зокрема державних службовців (справи «Гітонас та інші проти Греції» та «Ахмед та інші проти Сполученого Королівства») та ін.

Застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела права в судовій практиці передбачене Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» ст. 17 якого зазначає: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [6]. Також ст. 19 вищезазначеного закону передбачає особливості застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини у сфері законодавства та в адміністративній практиці, зокрема шляхом:

- здійснення юридичної експертизи всіх законопроектів, а також підзаконних нормативних актів, на які поширюється вимога державної реєстрації, на відповідність Конвенції та підготування висновку щодо цього;

- постійної та з розумною періодичністю перевірки чинних законів і підзаконних актів на відповідність Конвенції та практиці Суду, передовсім у сферах, що стосуються діяльності правоохоронних органів, кримінального провадження, позбавлення свободи;

- подання Органом представництва до Кабінету Міністрів України пропозицій щодо внесення змін до чинних законів та підзаконних актів з метою приведення їх у відповідність з вимогами Конвенції та відповідною практикою Суду [6] тощо.

Вважаємо, що значною мірою такому застосуванню сприятимуть досягнуті домовленості між Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини та представниками Європейського суду з прав людини щодо запуску україномовної версії сайту Суду (HUDOC). Згідно з Щорічним звітом про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2019 році початок роботи сайту з інтерфейсом українською мовою заплановано на II квартал 2020 року [9].

На сьогоднішній день врахування практики Європейського суду з прав людини в судовій та адміністративній практиці, процесі вдосконалення вітчизняного виборчого законодавства досі залишається неповним та має деякі не вирішені проблеми. Однією з них, як зазначає О.О. Кочура, є можливе існування колізії між практикою Суду і нормами законодавства України. Зокрема, не зрозуміло, як має вчинити національний суд, якщо, розглядаючи справу, він установлює наявність конфлікту між положеннями національного законодавства та практики Європейського суду з прав людини [8, с. 141-142].

Такої проблеми не виникає коли йдеться про застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї. Адже згідно зі ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори» чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [9].

Авторка пропонує вирішення цієї проблеми шляхом закріплення на законодавчому рівні (в Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини») яке з вищезазначених джерел права підлягає застосуванню у випадку якщо одним з них встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у іншому [5, с. 142]. Підтримуємо точку зору науковця з цього приводу, та в свою чергу вважаємо, що оскільки норми Конвенції про захист прав і основоположних свобод досить складно застосовувати без масиву практики суду, конфлікт між положеннями національного законодавства та практики цієї міжнародної судової установи має бути вирішений на користь останньої. Тобто якщо практикою Європейського суду з прав людини встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовується практика Європейського суду з прав людини. Вважаємо, що ця позиція потребує закріплення на законодавчому рівні.

Висновки. Враховуючи вищезазначене, вважаємо що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Перший протокол до Конвенції та практика Європейського суду з прав людини є одними з міжнародних джерел виборчого права України, якими встановлюються правові норми-принципи в сфері організації і проведення виборів до органів публічної влади з метою забезпечення реалізації виборчих прав громадян. Вони мають особливу правову природу, а саме:

- в переважній своїй більшості вони є стандартами у сфері прав людини, тобто певними нормативними рамками, у межах яких повинна діяти органи публічної влади з метою реалізації та забезпечення права обирати та обиратися до органів публічної влади;

- вони є міжнародними джерелами регіонального характеру за територією поширення;

- вони виникають як результат міжнародної нормотворчості держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї або як результат застосування її норм Європейським судом з прав людини;

- за своєю природою є різними джерелами права: міжнародні договори (Конвенція та протоколи до неї); судові прецеденти (практика Європейського суду з прав людини);

- вони мають наднаціональний характер, але знаходять свою практичну реалізацію у внутрішній діяльності через механізм імплементації в національне законодавство України;

- вони мають вищу юридичну силу порівняно з нормами законодавства України (за виключенням Конституції України, яка має найвищу юридичну силу);

- за юридичною конструкцією вони є міжнародними нормами-принципами, тобто основоположними засадами, які регулюють коло вельми важливих суспільних відносин в сфері організації та проведення виборів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко С.В. Право на вільні вибори. *Адвокат*. 2004. № 2. С. 27–30.
2. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. К. : Waite, 2018. 908 с.
3. Колесніченко В.М. Значення для судів України рішень Європейського Суду з прав людини за результатами розгляду виборчих спорів. *Судова апеляція*. 2009. № 2 (15). С. 82–89.
4. Конституція України : від 28 червня 1996 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр> (дата звернення : 10.04.2020).
5. Кочура О.О. Європейський суд є прав людини в конституційно-правовому механізмі захисту прав і свобод громадян України : дис. канд. юрид. наук. Х., Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х., 2015. 214 с.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення : 14.04.2020).
7. Про міжнародні договори : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення : 13.04.2020).
8. Перший протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний договір від 20 березня 1952 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення : 10.04.2020).
9. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2019 році. URL : <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/02/20200402115102-80.pdf> (дата звернення : 15.04.2020).

REFERENCES

1. Goncharenko S.V. Pravo na vilni vibori. *Advokat*. 2004. № 2. S. 27–30.
2. Klyuchkovsky Y.B. Prinsipii viorchogo prava: doktrinalne rozuminnja, stan ta perspektivi zakonodavchoi pealizacii v Ukraïni : monographija. K. : Waite, 2018. 908 s.
3. Kolesnichenko V.M. Znachennja dlja sudiv Ukraïni pishen Evropeiskogo sudu z prav lyidini za rezultatami pozgljadu vuborchih sporiv. *Sudova appelijacija*. 2009. № 2 (15). S. 82–89.
4. Konstitucija Ukraïni : vid 28 chervnja 1996 r. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр> (data zvernennja : 10.04.2020).
5. Kochura O.O. Evropeiskij sud z prav lyidini v konstitusijnomu mehanizmi zahistu prav i svobod gromadjan Ukraïni: diss. cand. jurid. nauk. X., Xark. nas. un-t vnutr. sprav. X., 2015. 214 s.
6. Pro vikonnannja rishen ta zastosyvannja praktiki Evropeiskogo sudu z prav lyidini : Zakon Ukraïni vid 23 lytogo 2006 r. № 3477-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (data zvernennja : 13.04.2020).
7. Pro mijnarodni dogovori : Zakon Ukraïni vid 29 chervnja 2004 r. № 1906-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (data zvernennja : 13.04.2020).
8. Pershij Protokol do Konvensii pro zahistu prav lyidini i osnovopolojnih svobod : mijnarodnij dogovir vid 20 bereznja 1952 r. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (data zvernennja : 10.04.2020).
9. Shorichnij zvit pro rezultati dijalnosti Upovnovajenogo u spravah Evropeiskogo sudu z prav lyidini v 2019. URL : <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/02/20200402115102-80.pdf> (data zvernennja : 15.04.2020).